

Leninakan Türk Konsolosluğu ve Leninakan-Kars Yolunda Meydana Gelen Gelişmeler (1925-1938)

Mehtap Başarır ^{*a} Arzu Boy ^b

Araştırma Makalesi

^{*a} Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE
mehtapbasarir@kayseri.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6317-7469

^b Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kars/TÜRKİYE
arzunarboy@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7611-7975

Geliş: 29 Temmuz 2024

Kabul: 30 Ekim 2024

Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu çalışma, 1921 tarihli Kars Antlaşması'na bağlı olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ve Türkiye arasında kurulan Leninakan Konsolosluğu'nu konu almaktadır. 1925-1938 yılları arasında faaliyet gösteren konsoloslukla ilgili bilgiler Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, süreli yayınlar ile telif ve tetkik eserlerden elde edilmiştir. Araştırmaya esas sınırlar içerisinde Leninakan Konsolosluğu'nda yaşanan gelişmeler, gönderilen notlar Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi, ticari ve diplomasi alanındaki gelişmelerin, değişimlerin, politikaların iz düşümlerini yansıtmaktadır. Bütünleştirici değerlendirmeye incelendiğinde iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin geliştiği dönemde ticaretin ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Dönemin ithalat ve ihracat cetvellerine bakıldığında Türkiye'nin zirai ve tarım ürünleri; Sovyet Rusya'nın sanayi ürünleri üzerinden ihracat yaptıkları fark edilmektedir. Diğer yandan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki yerel yöneticilerin Türklere karşı milliyet taassubunu zaman zaman ön planda tuttıkları anlaşılmaktadır. Leninakan Konsolosluğu'nun ayrıca Sovyet Rusya'da bulunan Amerikan vatandaşlarının işlemlerini yürüttüğü de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Leninakan Türk Konsolosluğu, Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri, Leninakan-Kars Yolu, Ekonomik-Siyasi İlişkiler

Leninakan Turkish Consulate and Developments on The Leninakan-Kars Road (1925-1938)

Research Article

^{*a} Corresponding Author, PhD., Kayseri University, Develi Social and Human Sciences Faculty, Department of History, Kayseri/TÜRKİYE
mehtapbasarir@kayseri.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6317-7469

^b Assoc. Prof. Dr., Kafkas University, Dede Korkut Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Kars/TÜRKİYE
arzunarboy@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7611-7975

Received: 29 July 2024

Accepted: 30 October 2024

Published: 10 February 2025

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

ABSTRACT

This study is about the Leninakan Consulate, one of the consulates established between the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and Türkiye in accordance with the Treaty of Kars in 1921. Information about the consulate, which operated between 1925 and 1938, was obtained from the State Archives Directorate, Ministry of Foreign Affairs Turkish Diplomatic Archive, Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library Archive, periodicals and copyrighted and researched works. The developments in the Leninakan Consulate within the boundaries of the research and the notes sent reflect the developments, changes and policies in the fields of politics, trade and diplomacy between Soviet Russia and Türkiye. When viewed from an integrative perspective, it is understood that trade gained momentum in periods when friendly relations developed. From the import and export tables of the period, it is noticed that Türkiye exported agricultural and agricultural products over Soviet Russia's industrial products. On the other hand, it is understood that nationalism bigotry on the border line is sometimes prioritized by local administrators in the Armenian Soviet Socialist Republic. The Leninakan Consulate also appears to have handled the procedures of American citizens in Soviet Russia.

Keywords: Leninakan Turkish Consulate, Türkiye-Soviet Russia Relations, Leninakan-Kars Road, Economic-Political Relations

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Başarır, Mehtap & Arzu Boy. Leninakan Türk Konsolosluğu ve Leninakan-Kars Yolunda Meydana Gelen Gelişmeler (1925-1938). *History Studies* 17, no. 1 (2025): 163-185.

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türk ordusu büyük bir yenilgi aldı¹. Savaş neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra Elviye-i Selase (Kars-Ardahan –Batum) savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya yönetimine bırakıldı². Birinci Dünya Savaşı devam ederken Çarlık Rusya'da Bolşevik ihtilali çıktı. Çarlık Rusya ihtilal dolayısıyla Kafkas Cephesi'ndeki birliklerini geri çekti. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde taraflar arasında ilk olarak 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin imzası ile Kafkas Cephesindeki Osmanlı-Rus orduları arasındaki askerî harekât durduruldu ve iki ordunun mütarekenin imzalandığı tarihteki durumu göz önüne alınarak bir sınır hattı çizildi. Anlaşmaya göre askerlerin stratejik olarak yeniden yerleştirilmelerine izin verilmeyecek ve Türk ordusunun hiçbir bölüğü Kafkasya'dan Mezopotamya'ya transfer edilemeyecekti. Rus Kafkas Ordusu bu tarihten itibaren kabileler halinde cepheden çekilmeye başladı. Geri çekilme esnasında ellerindeki silahları Ermeni askerlerine teslim ederek onları yerlerine varis olarak bıraktılar³. Böylece mütareke bir barış ortamı sağlamadı ve bölgede gerçekleştirilen sıcak savaş sayesinde 15 Şubat'ta Gümüşhane, Torul ve Vakfıkebir, 20 Şubat'ta Bayburt, 24 Şubat'ta Trabzon, 25 Şubat'ta da Of, Aşkale ve Tercan, 2 Mart günü de Rize işgalden kurtarıldı⁴.

Rusya'da ise Sovyet rejiminin kurulabilmesi savaşın sona ermesine bağlıydı. Bu nedenle Almanya ile yapılacak barışa, müttefikleri de dâhil etmek isteyen Lenin ihtilalden hemen sonra bütün muharip devletleri barış akdine davet etti. Müttefikleri tarafından ciddiye alınmayan Lenin, Bolşevik heyetini, Almanya ve onun müttefikleri ile barış müzakerelerine katılması için Brest-Litovsk'a gönderdi⁵. 3 Mart 1918'de yeni kurulan Sovyet Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaya göre Sovyet Hükümeti, Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ait olduğunu onayladı ve boşaltacağı bölgede asayiş sağlamayı taahhüt etti⁶. Ancak Sovyet Rusya silahlı kıtaları taahhüt ettiği gibi hemen terhis etmedi. Öte yandan Sovyet Hükümeti, Türkiye'ye Sovyet Rusya'daki Müslümanları himaye hakkı tanısa da her fırsatta sorunlar çıkarmayı sürdürdü. Barışın devam etmesi Almanya'nın savaşı kazanmasına bağlıydı ancak Almanya 1918 Kasım'ında Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu oldu. Dolayısıyla Brest-Litovsk barışı da hükmünü kaybetti. Böylece barış ancak 8 ay gibi kısa bir zaman sürdü. Türkiye'nin mağlubiyeti sonrasında imzalanan 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi gereğince Elviye-i Selâse boşaltıldı ve Türk ordusu 1914 sınırına kadar çekilmek mecburiyetinde kaldı⁷. Türk ordusunun çekilmesiyle bölgede oluşan boşluğu Ermeniler ve Gürcüler doldurdu⁸.

¹ Bu yenilginin en büyük sebebi Osmanlı Ordusunda bulunan Ermenilerin savaşın en can alıcı noktasında Rus Ordusu saflarına katılmalarıydı. Arzu Boy, "1877'den 1918'e Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İşbirliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 18, (2018), 111-114; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953) 552.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, (Ankara: TTK, 1995) 77.

³ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17 no. 28, (1995) 220, 231, https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000082.

⁴ Ali Bilge Cankorel, "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları." *Ermeni Araştırmaları Dergisi* no. 60 (2018), 32,33.

⁵ Akdes Nimet Kurat, "Brest - Litovsk Müzakereleri Ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)", *Belleten* 31, no. (1967): 380.

⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, (İstanbul: Der yayınları 2010) 574.

⁷ Kurat, "Brest - Litovsk Müzakereleri Ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)", 401, 404, 405.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara, TTK, 2011) 373.

Millî Mücadele dönemi başladıktan sonra esasî Mustafa Kemal Paşa tarafından çizilen Misak-ı Millî sınırları içerisinde Elviye-i Selâse dahil edildi⁹. Türkiye, Misak-ı Milli ile belirlenen sınırlarından taviz vermemeye çalışırken; Rusya Ermenilere Anadolu'dan toprak verilmesini istedi¹⁰. Nitekim Mondros Mütarekesi'nden sonra özellikle Türk ordusunun çekildiği bölgelerde Ermenilerin saldırısına karşı korunmasız bırakılan Türk halkı TBMM Hükümeti'nden yardım isteğinde bulununca Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu meclisten aldığı izinle harekete geçti. 28 Eylül 1920'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars ele geçirildi. Akabinde Türk ordusu Gümrü¹¹ üzerine yürüdü. TBMM ile Ermeniler arasında 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapıldı¹². Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Ermenistan'da yönetimi Bolşevikler ele alınca Gümrü Antlaşması yürürlüğe girmedi. Yerine Kars Antlaşması geçerli oldu¹³. Kars Antlaşması 13 Ekim 1921'de Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve TBMM arasında yapıldı. Bu antlaşmanın konsolosluklarla ilgili maddesine göre imzacı devletler imza tarihinden itibaren 3 ay içerisinde konsolosluk sözleşmelerini imzalayacaktı¹⁴. 9 Temmuz 1922'de TBMM, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist temsilcileri arasında Tiflis'te Konsolosluk Sözleşmesi ile buna ek olarak düzenlenen Hukuk-ı Aile ve Ehliyet-i Hukukiye Sözleşmesi imzalandı. Söz konusu sözleşmeler, TBMM Genel Kurulu'nun 13 Nisan 1925 tarihli toplantısında kabul edildi¹⁵. Konsolosluk sözleşmesi sonrasında Leninakan'da (Gümrü) Türk Konsolosluğu açıldı¹⁶. 1925-1938 yılları arasında faaliyet yürüten Leninakan Türk Konsolosluğu'nun 31 Mart 1938 tarihinde kapatılması yönünde karar alındı. Diplomatik müzakereler neticesinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında uzlaşma sağlandı¹⁷:

"Bu sene 31 Mart'tan itibaren Türkiye'nin Odesa, Bakü, Erivan ve Leninakan'daki konsoloslukları ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin İzmir ve Kars'taki konsoloslukları kapatılacak ve her bir devletin diğer taraf ülkede yalnız birer konsolosluğu yani Türkiye'nin Batum ve Sovyetlerin İstanbul'daki konsoloslukları yerinde bırakılacaktır."

⁹ Esin Dayı, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, (Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997) 55, 56.

¹⁰ Cemal Avcı, "Türk Ermeni İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* no.16, (2008) 65-76.

¹¹ Günümüzdeki ismiyle Gümrü (Ermenice: Գյումրի, eskiden Александрополь Aleksandropol), başkent Erivan'ın 120 km kuzeybatısında yer alan Ermenistan'ın ikinci büyük şehridir. Tarihi boyunca ismi pek çok kere değişmiştir. Bilinen ilk ismi Kumayrı veya Gyumri'dir; (1840-1924) yılları arasında Alexandropol, Rus Komünist Devrimi'nden sonra Leninakan (1924-1990); Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Gyumri (Gümrü) ismini tekrar aldı. Urartu yazıtlarında "Geçit Ülkeleri" adı verilen bölge Ermenistan'ın önemli tekstil (pamuk), gıda ve sabun endüstrisine sahip sanayi şehridir. Bugün önemli bir kent olan Gümrü'den Sarıkamış'a kadar uzanan yol ise bölgenin en önemli yoludur. Bu yol, Kars'tan sonra Şüregel'deki Ani kentinden sonra Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşmaktadır; (Fridtjof Nansen, *Armenia And The Near East*, (Londra, 1927) 201; Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni*, Haz. Dr.Öğr.Alb. Ahmet Tefvik, Uzm. Mehmet Korkmaz, (Ankara: Ankara Genel Kurmay Basımevi, 2009) 9; Mehmet Özmenli, "İlhanlı Dönemi'nde Şüregel", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* no.72, (2021), 207-224, <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4499>.

¹² İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, (Ankara: TTK, 2000) 17.

¹³ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 41.

¹⁴ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 45.

¹⁵ Şaban Ortak, "Türkiye İle Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB arasında 9 Temmuz 1922'deki İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye ve Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi" *IJOSES* 3, no. 6, (2016) 3-16, <https://doi.org/10.20860/ijoses.279873>.

¹⁶ Porshneva Olga Sergeevna, *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*, (Ekaterinburg: Ural Basımevi, 2010) 6.

¹⁷ Sovyet Rusya'da bulunan ve karşılıklı anlaşma ile kaldırılmasına karar verilen Leninakan Konsolosluğu lağvedilince burada görevli konsolos Server derecesi ile merkeze nakledildi. *Ulus*, (2 Şubat 1938), 2; *Cumhuriyet*, (17 Nisan 1938), 3.

1938'de Sovyetler ile mütekabiliyet esası üzerine yapılan bir anlaşma neticesinde Leninakan Konsolosluğu kapatıldı. Konsolosluğun kapatılmasından sonra Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinde azalma görüldü¹⁸. Türkiye bu dönemde Leninakan'da bir ticaret mümessilliği açmak istese de Sovyetlerin kabul etmeyeceği gerekçesiyle bu fikirden vazgeçti¹⁹.

Bu çalışma, Kars Antlaşması'na bağlı olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ve Türkiye arasında kurulan konsolosluklardan Leninakan Türk Konsolosluğu'nun 1925-1938 yılları arasındaki faaliyetlerini konu almaktadır. Antlaşmalar ve nizamnamelerle görevi tespit edilen Türk Konsolosları Türkiye'nin ve Türk vatandaşlarının çıkarlarını gözetmelerinin yanında buldukları bölgeye dönük istihbarat raporlarını da ilgili makamlara iletmişlerdir. Türkiye'nin aleyhine gerçekleştirilen her türlü girişim ve propagandalardan Ankara'yı haberdar ederek görevini sürdüren konsoloslar sınırda meydana gelen olayları da vatandaşların haklarını gözeterek çözmeye çalışmışlardır. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada veriler, Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, süreli yayınlar ile telif ve tetkik eserlerden elde edilmiştir. Çalışmada Türkiye ile SSCB ekonomik ilişkilerinin seyri ithalat ve ihracat cetvelleri ile yansıtılırken; siyasi olaylar ve sınırda yaşanan problemlere de değinilerek iki ülke ilişkilerinin çeşitli yönlerle incelenmesi amaçlanmıştır.

1. Leninakan Türk Konsolosluğu'na Yansıyan Siyasi Olaylar

Türkiye ile Ermenistan arasında siyasi ilişkilerin başlaması ve gelişmesi iki ülkenin sahip olduğu ortak sınır ile yakından ilgilidir. Taşnakların²⁰ idaresi altındaki Ermenistan (1918-1921) bağımsız ülke olarak Türkiye sınırında yer aldı. Kısa süren bağımsızlığın ardından Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Ermenistan hızla sanayileştirildi²¹ ve Konsolosluk Sözleşmesi gereği Leninakan'da (Gümrü) Türk konsolosluğu 1925 tarihinde açıldı. Böylece Moskova başta olmak üzere Leninakan, Odesa, Tiflis, Bakü, Erivan şehirlerinde açılan Türk konsoloslukları buldukları bölgede siyasi-sosyal ve ekonomik ilişkileri sürdürdü. Türkiye'nin Erivan ve Leninakan Konsoloslukları Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) mahalli hükümeti Ermenistan'da yer aldı.

TBMM ve Sovyet Rusya arasında başlayan dostluk ilişkileri zaman içerisinde Sovyet Rusya'nın Türkiye aleyhine izlediği propaganda faaliyetleri ile milliyet taassubundan kaynaklı bazı Ermenilerin takip ettiği siyaset çerçevesinde ilerledi²². Öte yandan Türkiye-Ermenistan sınırı civarında inşaat çalışmalarına hız veren Ermeniler bölgede kuracakları sanayi bölgelerine Sovyetler Birliği içerisinden gelen Türkleri yerleştirerek "sözde" Rus dostluğunun pekiştirilmesini amaçladı²³. Ancak ülkesinin çıkarlarını gözeterek sahip olduğu konumu koruyan Türkiye'nin Leninakan Konsolosu, Sovyet Rusya'nın ülkesi aleyhinde

¹⁸ Sergeevna, *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*, 6.

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA.) 571/35546-139985-1, 20.08.1940.

²⁰ Kafkasya'da 1889'da kurulan Genç Ermenistan Cemiyeti'nin Droşak isimli çekirdeği Rusya, Türkiye ve İran'da tümenleri bulunan Taşnaksutyun (Taşnak) olarak isimlendirilen Ermeni Devrimci Federasyonu'nun kurulmasını sağladı. Marksist ve Sosyal Demokrat grupların birleşimi olan ve terör teşkilatı şeklinde doğan Taşnak partisinin hiç değişmeyen özelliği Türk düşmanlığı, katliam ve jenosid propagandası yapmaktır. 28 Mayıs 1918'de Ermenistan, bir cumhuriyet olarak kurulduğunda Taşnak Partisi, iktidardaydı; Haluk Selvi, "Milli Mücadele Yıllarında Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Faaliyetleri", 10. *Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler Cilt II* içinde, Editör Erdem Ünlen, (Ankara: AAM Yayınları, 2024), 960-961, 967.

²¹ *Cumhuriyet*, (27 Ocak 1933), 5.

²² TDA. 571/34837-137610-7, 03.12.1933.

²³ TDA. 571/34837-137610-7, 03.12.1933.

izlediği siyaset ile ilgili hazırladığı raporları Dışişleri Bakanlığına gönderdi. Raporunda, Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde yaşayan ve buldukları bölgenin lisanını konuşan 35 bin nüfuslu Yezidi zümresi üzerinde "Kürt benliğini uyandırmak", "lisanını medenileştirmek" adı altında Kürtçülük propagandasına yönelik faaliyetlerin gündün güne artırıldığı belirtildi. Ayrıca Leninakan Konsolosu Selahattin Bey raporunda bölgeden edindiği bilgileri şu şekilde aktardı²⁴: "*Kürtlerin amacına hizmet için Ermenistan'da Rus ve İranlılardan oluşan bir teşkilat meydana getirilmiş ve bu teşkilat Arap muntikasındaki Kürtlere 800 silah göndermiştir. Hudut Komisyonu azasından Rus generallerinden birinin: "Kürt vilayetleriniz sizi daima meşgul ediyor, bunlardan bir ya da ikisini bize verirseniz hem siz rahat edersiniz hem Kürtler istiklalini kazanmış olur" dediğini bizzat bir Türk vatandaşı bana ilettiler."*

Bölgede yapılan Kürt propagandası ile alakalı olarak yine bölgeden ikinci bir rapor gönderildi. Raporunda, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin aleyhine yönelik, "Türkiye'nin Bugünkü Ekonomisi" isminde bastırıldığı bir kitapta: Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi ve iktisadi açıdan çürük olduğu gerekçesi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin izlediği politika sebebi ile eleştirildiği; din kisvesi altında yürütülen ve memleketin hayatına zarar veren hadiselerle de alkış tutulduğu belirtildi. Yine konsolos Erivan'da 9 Temmuz 1934'te başlayan ve 3-4 gün süren 1. Umumi Kürt Konferansı kapsamında Sovyetlerin Kürt propagandası yapmakta olduğunu aşağıdaki olaylar üzerinden değerlendirdi²⁵:

1. 1934 Sovyet seçimlerinde Erivan'da Kürtlerden 12 kişi seçildi.
2. Büyük Ağrı Dağı'nın eteğinde uzanan Erivan şehrinde 1933 senesi Sovyet inkılap bayramında büyük Kürt nümayişleri yapıldığı haber alındı.
3. Ermenistan başvekalet müsteşarı Ali Mehmedov'un Türk sınırının yakınında meskûn (Rus dostluğunun pekiştirilmesi amacıyla yerleştirilen) Türkleri köylerinden kaldırarak yerlerine Ermeni ve bilhassa Kürtleri getirmekte olduğu haber alındı. Eçmiyazın kazalarından Karhun, Şorvent, Karkapazar, Evciler Türk köylerinin sakinleri mübadeleye tabi tutuldu.
4. Şark vilayetlerimizde bulunan başlıca şehirlerimizin isimleri Ermeni ve özellikle Kürt köylerine verilmektedir. Arapkir, Malatya, Sivas, Diyarbakır, Van ve Amasya şehir isimleri alındığı haber alındı.

Raporunda, Sovyetlerin içerde ve dışarda birtakım sıkıntılar yaratmaya çalışırken; TBMM'nin iskân kanunu kapsamında İçişleri Bakanlığı'na verdiği yetkilerin ülkedeki Kürt propagandasının hızını biraz kestiği de ifade edildi²⁶. Rapordan anlaşılacağı üzere konsolos görev yetki ve kapsamı ölçüsünde Türkiye'nin aleyhine yapılan girişim ve propagandalar hakkında hükümeti bilgilendirerek vazifesini yürütmeye çalışmaktadır.

Görevini bulunduğu bölge özelinde yapmaya çalışan Leninakan Türk Konsolosu zaman zaman milliyet taassubu ile hareket eden bazı kişilerce rahatsız edildi. Bu olayların biri Erivan siyasi ajanı ve onun davranışları ile ilgilidir. Söz konusu siyasi ajan Moskova-Ankara dostluk ilişkisine aykırı davranırken; Ermeni Hükümeti Leninakan Türk Konsolosluğu ile dostane ilişkilerden yana tavır takındı²⁷. Genel ilişkiler olumlu hava içerisinde yürütülürken; birkaç yetkili mutaassıp Ermeni, yetkilerini kullanarak hem SSCB hem de Ermenistan mahalli hükümeti ile dostane devam eden Türkiye'nin ilişkilerine zarar verdi. Şöyle ki Leninakan Türk Konsolosluğu'nda 25 Aralık 1928-28 Ocak 1934 tarihleri arasında kâtip ve tercüman sıfatı ile

²⁴ TDA. 571/34837-137610-7, 03.12.1933.

²⁵ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006530, 14 Mart 1935.

²⁶ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006530, 14 Mart 1935.

²⁷ TDA. 571/ 34846-137077-44, 09.02.1935.

Ohannes Kalacıyan isimli bir şahıs görev yaptı²⁸. Kâtip ve tercüman Ohannes Kalacıyan 20 doları hariçte satarken yakalandığı iddiasıyla ilk olarak Ekim 1933 yılında daha sonra da Şubat 1934'te tutuklandı ve 3 sene hapse mahkûm edildi. Söz konusu tutuklanma üzerine Leninakan Konsolosu, Ermenistan mahalli hükümeti tarafından tavsiye edilen ve senelerdir görevde bulunan Ohannes Kalacıyan'ın sadece konsolosluk görevleri ile meşgul olup Türkiye için istihbaratta bulunmadığına açıklık getirirse de ikinci kez tutuklanmasını milliyet taassubu ile ilişkilendirdi. Üstelik iki ülke arasındaki normal siyasi ilişkilere zarar veren bu durumlar yaşanırken, konsoloshaneye gelen Erivan siyasi ajanı Neymark tutuklanma hadisesi üzerine konsolosluk katipliğini yürütecek bir Ermeni olmadığı iddiasıyla bu işi yapacak kişinin Kars'tan getirilmesini istedi. Bu istek üzerine konsolos, kâtibin Sovyet tebaasından ve mahalli halktan birinin olması arzusunu dost bir millete olan itimat ve sevgisiyle açıkladı. Görüşme esnasında bu kez Neymark Erivan'da bir konsolosluk varken Leninakan'da başka bir konsolosluğun bulunmasını fuzuli masraf şeklinde değerlendiren, konsolos bu hususların sadece merkezi hükümetlerin (Moskova-Ankara) kararına bağlı bulunduğunu söyledi. İlaveten siyasi ajanın daha da ileri giderek kapalı bir biçimde konsolosların maruz kalacağı zulümlerden bahsetmesini muhakeme gücünün kıtlığına dayandıran konsolos Ermenistan'daki Türk konsoloslarının korkmasını gerektirecek hiçbir sebep bulunmadığını raporunda ifade etti²⁹.

Erivan siyasi ajanının yukarıdaki davranışlarına ek olarak olumsuz tutum sergilediği, bir diğer gelişme Leninakan-Kars geçiş güzergahında bulunan ve çökmek üzere olduğu belirtilen Thniske Köprüsü'nün tamir edilmesi meselesidir. Leninakan Konsolosu Selahattin Bey tarafından Türk Dışişleri'ne çekilen telgrafta, Thniske Köprüsü'nün tamiri ya da yeniden inşasındaki amacın Türkiye'den para koparmak olduğu dile getirildi. Türkiye'ye iletmek üzere köprü projesiyle ilgili raporları istemesine rağmen kendisine verilmediğini belirten Selahattin Bey, hudut komutanının bir an önce köprüyü kendi mühendislerine yaptırarak masrafı Türkiye'den sağlamak konusunda Kars vilayeti makamlarını emri vakiler karşısında bıraktığını söyledi. Neticede köprü'nün inşası için ihtiyaç duyulan kerestenin Türkler tarafından verilmesi dışında başka masraf alınmayacağı bildirilince hudut komutanlığının planı gerçekleşmedi³⁰. Diğer taraftan Kars'a gitmek ve köprüyle ilgili gelişmeleri takip etmek isteyen Selahattin Bey'in Türkiye'ye gitme meselesi Erivan siyasi ajanlığı eliyle³¹ gereğinden fazla uzadı. Selahattin Bey, Ermeni siyasi ajanlığından vize alamadığı için Kars'a hareket edemediğini Türkiye'deki yetkililere bildirdi³². Selahattin Bey'in Dışişleri'ne çektiği telgrafında sorun çıkaran ikinci kişinin de hudut komutanı olduğu anlaşılmaktadır. Kars'a gitmek üzere bu kez Erivan Konsolos Merkez Hudut Kumandanlığına başvuru yapan Selahattin Bey, buradaki hudut komutanının Ermeni olduğu gerekçesiyle bu komutana asla güvenmediğini ve sırf para koparmak amacıyla Türklere zarar verecek türlü oyunlara başvurduğunu ifade etti³³. İlerleyen süreçte köprü inşası için lazım olan kereste, kalas gibi levazımı Türkiye'nin sağlayacağı; Rusya'nın da köprü tamiratını yapacağı dile getirildi³⁴. Böylece iki taraf arasında bir süre problem olan Thniske Köprü meselesi çözüme kavuşturuldu. Thniske Köprüsü'nün tamiriyle ilgili yaşanan aksaklıkların başında o

²⁸ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006536, 27 Nisan 1935.

²⁹ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006528, 5 Şubat 1934.

³⁰ TDA. 571/ 34834-137506-23, 04.08.1934.

³¹ TDA, 571/ 34834-137506-11, 01.09.1934.

³² TDA. 571/ 34834-137506-13, 28.08.1934.

³³ TDA. 571/ 34834-137506-17, 14.08.1934.

³⁴ TDA. 571/ 34834-137506-16, 19.08.1934.

bölgedeki Ermeni bir görevlinin kişisel problemleri nedeniyle iki tarafı da gereksiz yere uğraştırması gelmektedir. Milletler arasındaki sorunlarda genelde buna benzer olaylar yaşanmaktadır. Kişisel ön yargı ve problemler iki devleti ya da milleti birbirinden uzaklaştırmakta ve ardından küçük görünen ve bu şekilde biriken problemler beklenmeyen, hesapta olmayan ve içinden çıkılmayan sorunlara sebep olabilmektedir.

2. Leninakan Yoluyla Türkiye'ye, Kars Yoluyla Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat ve İthalatlar

Türkiye ve Ermenistan arasında ticaretin devam etmesinde iki ülke arasında işleyen demiryolu sisteminin varlığı önemlidir. Rusya'nın 1853-1856 Kırım Savaşı'nda mağlup olması askeri-stratejik açıdan demiryollarının önemini ortaya çıkardı. Böylece Ruslar, Kars'ı Kafkasya'ya bağlamak üzere demiryolu sistemini Kars'tan Leninakan'a oradan Erivan ve Culfa'ya getirdi³⁵. Ancak demiryolundan önce Rusya Haberleşme Bakanlığı, Kars'tan Leninakan'a kadar 89 kilometre uzunluğunda bir otoyol inşa etti. Demiryollarının yapımı sırasında karayolları Kars şehrini bölgedeki ilçe merkezlerine bağladı. Rusya işgal etmeden önce Kars ve çevresinde Osmanlı Devleti'nin neredeyse hiç düzenli demir yolu yoktu. Bu bölge Osmanlı Devleti'nin uzak bir parçasıydı ve yalnızca Rusya ile yapılan savaşlarda askeri bir öneme sahipti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti Rusya tarafından potansiyel tehlike kabul edildiğinden demiryolu gerekliydi³⁶. Rusların Kars ve bölgesini Kafkasya'ya bağlamak için inşa ettirdiği mevcut yolların varlığı ile bu kez Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında ekonomik ilişkilerin gelişimi sağlandı.

Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduktan sonra bölge hızla sanayileştirildi. Erivan, Leninakan ve Karakilise'de yeni sanayi merkezleri kuruldu. Özellikle kimsenin faydalanmadığı topraklar üzerinde kimyevi fabrikalar inşa edildi. Ermenistan'da ziraat da sanayi gibi çok ilerledi. Sovyet idaresinden önce Ermenistan'da ekilen saha yaklaşık 82 bin hektardı; sonrasında bu oran 400 bin hektara çıktı. Bunun 30 bin hektarına pamuk ekildi ve sulama kanalları vasıtası ile 125 bin hektar arazi sulandı³⁷. 1923 yılında Leninakan'da bir tekstil fabrikası açıldı. Bu fabrikanın bölgeye ekonomik açıdan fayda sağladığı anlaşılınca yeni bir fabrika inşasına kısa sürede geçildi ve fabrikada çalışacak ameleleri yetiştirmek üzere bir de mektep açıldı. 200 amele ile işe başlayan fabrika 1927'de 1200 ameleye ulaştı. 1928'de ise mevcut makineler yeterli gelmeyince Almanya'dan ve İngiltere'den alınan ilave iplik dokuma makineleri sayesinde amele sayısı 20 bine ulaştı. 1929'da amele sayısı 2.800'e; 1930'da 3.250'ye ulaşan fabrika her geçen yıl amele sayısını artırdı³⁸. Leninakan'da açılan tekstil fabrikası: iplik, dokuma ve örgü şeklinde üç bölümden oluştu. Ermenistan Türkiye'nin sınır komşusu olduğu için Iğdır pamukları daha çok işlenmek üzere SSCB'ye gönderildi³⁹. Leninakan'da tekstil fabrikalarının açılması, Türk topraklarında ise fabrikalarda işlenecek kaliteli pamuğun yetiştirilmesi Kars-Leninakan yolunun önemini artırdı.

1925-1938 yılları arasında yani Leninakan, Türk Konsolosluğu'nun açık bulunduğu dönemde ticaretin yoğunlukla yapıldığı bir güzergâh olarak işlevsel konumdaydı. Bu durum

³⁵ Deniz Akpınar, "Azerbâycân'ın Sosyo İktisadi Yapısı (1828-1928)", *Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası* içinde, Editör Abdulkadir Gül, Kemal Taşçı, İbrahim Kurcebe Akkuş (Erzincan,T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı-Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2022), 728.

³⁶ Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *The Construction Of The Tiflis-Aleksandropol-Kars Railway (1895-1899)*, (The Institute For Historical Justice And Reconciliation: 2013) 17-20.

³⁷ *Cumhuriyet*, (27 Ocak 1933), 5.

³⁸ TDA. 571/ 35980-141970-24, 13.07.1930.

³⁹ TDA. 571/ 35980-141970-24. 13.07.1930.

Ek 2’de yer alan cetvele de yansımıştır. (Ek 2)’de görüldüğü üzere 1927 yılında Kars’tan Sovyet arazisine daha çok tahıl ürünleri gönderildi. Tahıl ürünleri içerisinde de miktar bakımından arpa tercih edildi. Ayrıca toplam beş kalem olarak Türkiye’ye gönderilen arpanın dört kaleminde Batum yolu tercih edilirken sadece birinde Kars yolu tercih edildi. Sovyet arazisine gönderilen ürünler içerisinde ikinci sırayı buğday almaktadır. Leninakan yoluyla Türkiye’ye daha çok sanayi ve akaryakıt ürünleri gönderildi. Sanayi ürünleri içerisinde Türkiye en fazla mazot ithal etti. Böylece ithalat ve ihracat iki ülke arasında Kars-Leninakan yolu vasıtasıyla uzun yıllar devam etti.

Leninakan yolu ile Türkiye’ye daha çok sanayi ve akaryakıt ürünlerinin gelmesindeki en önemli etken Sovyet Rusya’nın uyguladığı planlı ekonomidir. 1928-1932 yılları arasında birinci beş yıllık ve 1933-1937 yılları arasında ikinci beş yıllık sanayi planlarını uygulayan SSCB’de ülkenin sanayileşmesi ve bu yolda büyük atılımlar yapması sağlandı. Uygulanan sistemin başlıca amacı ülke sanayisinde ivme yakalamak olsa da tarım alanına da ciddi yatırımlar sağlandı. SSCB’de uygulanan İlk Beş Yıllık Ekonomi Planı: otomobil, havacılık, takım tezgâhı, traktör, metalurji, ziraat mühendisliği ve kimya endüstrileri gibi alanları kapsadı. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde ise kültür, tarım, ulaşım, inşaat gibi alanlar ilk kez bölgesel planlama yoluna dahil edildi⁴⁰. Bu nedenle Sovyet Rusya’dan ithal edilen ürünlerin sanayi ürünleri olması şaşırtıcı değildir. Bu durum 1 Haziran 1929’da Moskova Büyükelçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na çekilen telgraftan da anlaşılmaktadır. 1929’un ilk üç ayı (Ocak-Şubat-Mart) içerisinde Kars-Leninakan yolu ile yapılan ihracat ve ithalatı gösteren cetvel Ek 3-4’te sunuldu.1929’un ilk üç ayında Türkiye, Rusya’dan sanayi ürünleri ve akaryakıt aldı⁴¹. İlk sırayı mazot alırken, petrol ikinci sırayı takip etti. Bunların dışında (Ek 3-4)’te görüldüğü üzere çeşitli sanayi ürünleri de alındı. Tabloda ürünlerin tonaj ve miktar değerleri toplam olarak verildi. Bu durum Sovyet Rusya’nın sanayi alanında Türkiye’nin ilerisinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkiye 1919-1923 sürecinde verdiği bağımsızlık mücadelesinin akabinde ekonomik alanda ivme yakalamak üzere harekete geçti. Başta tarım alanı olmak üzere sanayi alanında da gelişim süreci içerisine girdi ve özellikle iktisadi yapının güçlendirilmesi amaçlandı. Bu dönemde Türkiye, tarım alanında ülkenin iyileştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik komşusu Sovyet Rusya’dan yardım istedi. Uzun süren savaşlardan tahrip olan genç Cumhuriyetin komşu memleketin günden güne tarım ve sanayi alanında gelişmesini gözden kaçırmaması mümkün değildi. Böylece her iki ülkenin üretim ve üretim araçları, elde ettikleri çıktılar ithalat ve ihracat cetvellerinde izlenebilmektedir.

Cetvellerden, Sovyet Rusya’nın Türkiye’den hayvansal ürünler aldığı görülmektedir⁴². Bu durum Türkiye’nin hayvancılık alanında ne kadar ileri olduğunu bir göstergesidir. Ot ve saman olmak üzere peynir, yumurta, deri gibi çeşitli hayvansal ürünlerin ihraç edildiği

⁴⁰ İmren Arbaç, “Türkiye’de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği’nden Alınan Kredi ve Teknik Yardımların Katkıları” *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* no. 64, (2024) 61-62, <https://doi.org/10.53568/yyusbed.1427874>. 1930’lu yıllarda iki ülke arasında giderek artan ekonomik ilişkiler resmi ziyaretleri de beraberinde getirdi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşrü Aras heyetine eşlik edenler içerisinde Hakimiyeti Milliye gazetesi Başyazarı Falih Rıfka Atay da vardı. Atay, ülkeye dönüşünde gözlemlerini “Yeni Rusya” kitabında yayımladı. Atay eserinde Odesa, Moskova, Leningrad başlıkları altında Sovyet Rusya’nın sadece iktisadi kalkınması hakkında değil tarım, sosyo-ekonomik, kültürel ve maarif alanında beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde devlet eliyle sergilediği dönüşümleri değerlendirdi; Ayrıntılı bilgi için bkz: Falih Rıfka Atay, *Yeni Rusya*, (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye, 1931).

⁴¹ Sercan Ak, “Uluslararası Ticaret, Türkiye-Rusya İlişkileri ve Taşımacılık” (yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) 33.

⁴² Ferruh Özder, “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, *Atatürk Yolu Dergisi* 15, no. 60, (2017) 144-170, https://doi.org/10.1501/Tite_0000000464.

görülmektedir. (Ek 4)'te dikkat çeken noktalardan biri de bal ihracatıdır. Balın o yıllarda ihracatının yapılması Kars balı açısından önemli bir noktadır ki büyük olasılıkla ihraç edilen bal Kars'ın yöresel balıdır. Bunların dışında domuz gibi Türkiye'de tüketilmeyen hayvanlar da Ek 4'te yerini aldı. Kesilmiş taze et dahi ihraç edildiğine göre o yıllar için Leninakan-Kars yolunun ithalat ve ihracat açısından önemi yadsınamaz bir gerçektir. Ancak listedeki bazı yazılar okunamaz durumdadır. Okunamayan bölüme bakıldığında, bu alanın büyük olasılıkla ürünlerin toplam değerlerinin verildiği kısım olduğu anlaşılmaktadır.

Belgelere yansıyan bir diğer cetvel 1929 Kasım cetvelidir. Türkiye'den Kars yolu ile Rusya'ya, Rusya'dan Leninakan yolu ile Türkiye'ye yönelik gerçekleştirilen ithalat ve ihracatı gösteren cetvel Ek 5'te yer almaktadır. (Ek 5) incelendiğinde Türkiye'nin Rusya'dan sanayi ürünleri ithal ettiği, akaryakıt ürünlerinden ise mazotun ön planda olduğu ancak diğer listelerden farklı olarak akaryakıtın dışında şeker alımı yaptığı da görülmektedir⁴³. Rusya'nın da Türkiye'den hayvansal ve tahıl ürünlerine ilave olarak taze balık ve havyar gibi deniz ürünleri aldığı anlaşılmaktadır. Böylece buğday, bulgur, deri ve havyar transit olarak Sovyet Rusya'ya gönderildi.

17 Kasım 1929 şeker çuvalları 666 ruble; petrol tenekeleri ise 3.600 ruble değerindedir. 1929 Aralık ayına ait Kars yolu ile Rusya'ya, Rusya'nın da Leninakan yolu ile Türkiye'ye yaptığı ihracat ve ithalatı gösteren cetvel Ek 6'da verilmiştir. (Ek 6) incelendiğinde Türkiye'nin Rusya'dan ilk sırada şeker, ardından mazot, petrol ve çeşitli sanayi ürünleri aldığı görülmektedir. Ayrıca İstanbul'dan Kars'a transit olarak pirinç gönderildi. Kars yolu ile Sovyet Rusya'ya tarım ve hayvansal ürünler ihraç edildi. Bu durumda Rusya daha önceki yıllarda olduğu Türkiye'den yine hayvansal ürün ve gıdalar aldı. Buğday, ot ve peyniri Türkiye transit olarak Sovyet Rusya'ya gönderdi. Üstelik iki ülke arasında ticaret ilişkileri 1929 Dünya Ekonomik Buhranına rağmen devam etti. Sovyet Rusya'nın 1928-1932 yılları arasında uyguladığı ilk Beş Yıllık Ekonomi Planı sayesinde Sovyetler dünyayı saran ekonomik krizden etkilenmedi. Türkiye ise hem ülkeyi olumsuz koşullara karşı koruma refleksi ile hem de sanayi alanında özel sektörün yeterince başarılı olamamasını dikkate alarak "devletçi politika" modeline geçti.

Bu modeli uygulamak için yanı başındaki komşusuna çeşitli heyetler gönderen Türkiye, 7 Mart 1931 tarihli Denizcilik ve Ticaret Anlaşması'nı 30 Ekim 1931 tarihinde imzaladı ve antlaşma TBMM tarafından 25 Haziran 1932'de onaylandı. Ayrıca Türkiye sanayinin kurulması amacıyla çeşitli ülkelerle kredi anlaşması görüşmeleri yaptı ve 8 milyon Amerikan doları değerinde kredinin Sovyet Rusya'dan sağlanmasına yönelik protokolü 21 Ocak 1934'te imzaladı. İmzalanan protokole göre Sovyet yönetimi Türkiye'de sanayinin kurulmasını sağlayacak her türlü ekipman ve makine donatımını kredi ile verecekti. Ayrıca yapılan projelere bağlı olarak gerekli makinelerin kurulmasını, uzmanların yetiştirilmesini ve tesisat için diğer bütün teknik işleri üstlendi. Sovyet tarafı yukarıda sıralanan fabrika projelerini yapma, teçhizatlarını kurma ve nitelikli işgücünün hazır hale getirilmesi gibi işlerde Türkiye'den herhangi bir ücret talep etmedi⁴⁴. Bu hususta başta gelen sebeplerden biri de

⁴³ Belirtilen yıllarda Sovyet Rusya şeker ihracatında diğer ülkelerin önündedir. Şeker piyasasına hâkimdir; Arzu Boy, *İki Savaş Arası Basında Türk-Rus İlişkileri*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2020) 158.

⁴⁴ Arbaç, "Türkiye'de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği'nden Alınan Kredi ve Teknik Yardımların Katkıları" 63-64.

Sovyetlerin giderek gelişen sanayisi için yanı başındaki Türkiye'yi hammadde sağlayabileceği ülke konumunda nitelendirmesidir.

Bu bağlamda 1930 yıllarında Sovyet Rusya'nın hayvansal gıdalar (erimiş yağ, yumurta, beyaz peynir) ile yün ve ham deri aldığı fark edilmektedir. 1930 Temmuz ayında yapılan ihracat ve ithalat cetveli Ek 7'de gösterilmiştir. (Ek 7) incelendiğinde Türkiye'nin mazot, petrol başta olmak üzere akaryakıt ile çimento, kotan, teker yağı gibi ürünler ithal ettiği fark edilmektedir. Bu ay daha önce alımı yapılmayan pencere camı, karyola, kürek, olif gibi ürünler alındığı görülmektedir. Böylece Rusya'dan akaryakıt ürünleri ve sanayi ürünleri alınırken; Türkiye'den Rusya'ya daha çok hayvansal ürünler gönderildiği yine Ek 7'den anlaşılmaktadır. Ayrıca kaşar peyniri ve yağ transit gönderildi. 1930 Ekim ayı ithalat ve ihracat cetvelinde de benzer durum söz konusudur. Bu husus Ek 8'de yer almaktadır. (Ek 8) incelendiğinde yine Türkiye'nin Rusya'ya hayvansal ürünler gönderdiği, Rusya'dan da akaryakıt ve sanayi ürünleri aldığı görülmektedir. Kaşar peyniri transit şekilde gönderildi. 1930 Ekim'inde Leninakan-Kars yoluyla yapılan ihracatın gösterildiği Ek 8'de aslında eşyaların kilosunun 666.776 olarak hesaplandığı fakat cetveldeki veriler baz alındığında eşyaların kilosunun 685.781 olduğu fark edilmektedir. Yine cetvelde aynı şekilde toplam değer 104.865,77 olarak hesaplanmasına rağmen, değerler baz alındığında rakamın toplamda 134.611,77 olduğu anlaşılmaktadır. Ek 8'de görüldüğü üzere Kars ve Leninakan yolunda ticari ilişkiler belli bir dönem oldukça yoğun bir şekilde devam etti. Ticari ilişkilerin gelişiminde Leninakan'da bulunan Türk Konsolosluğu'nun önemi öne çıkmaktadır. Ancak ne var ki ticari ilişkilerin düzenli ve sorunsuz bir şekilde her zaman devam etmediği ve zaman zaman birtakım problemler yaşandığı bilinmektedir.

Kars-Leninakan yolu ile iki ülke arasında ticareti yapılan mallar için gerekli belgelerin 24 saat öncesinde kontrol edilerek onaylanması istenirken, zaman zaman bunun dışında hareket edildiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde, bazen belirlenen bu kuralın dışına çıktığı ve trenin kalkışından hemen önce gönderilecek mala dair menşe-i mahsul şahadetnamelerinin⁴⁵ imzalanmasının istendiği fark edilmektedir. Sovyet Rusya'nın bu istekte bulunurken Türk-Sovyet dostluğunu ön plana geçirdiği gözlemlenmektedir. 1935 yılının 15 Eylül'ü ve 26 Eylül'ünde Kars'tan gelen trene sırasıyla 3 vagon gaz yağı, 3 vagon kerosin (benzin) ve 10 vagon mazot yükleneceği esnada zamanında menşe-i mahsul şahadetnamelerinin hazırlanmadığı belirtildi. Söz konusu sorunun çözümüne ilişkin Türkiye'nin Rusya'ya karşı muhabbeti ve dostluğu özelinde menşe-i mahsul şahadetnamelerinin imzalanması Türk makamlarından istendi⁴⁶. Böylece yetkililer tarafından zamanında hazırlanmayan ve onaylanmayan mahsul şahadetnamelerinin imzalanmasında dostluk ilişkilerinin ön plana alınarak ticari ilişkilerin aksatılmadığı fark edilmektedir.

3. Leninakan ve Türkiye Arasında Meydana Gelen Diğer Gelişmeler

Leninakan ve Türkiye arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin yanı sıra Leninakan Türk konsolosluğu, Rusya'da bulunan Amerikan tebaasının her türlü işini yapmak üzere aracı bir kurum vazifesi de gördü. Böylece 1931 senesinde alınan karara göre Rusya'da bulunan Amerikan tebaasına ait işler Rusya'daki Türk makamları tarafından çözülecekti.

⁴⁵ Tümüyle bir ülkede elde edilen veya üretilen eşya, o ülke menşeli eşya sayılır; <https://izto.org.tr/tr/tg/mense-sahadetnamesi> (İGT: 20.07. 2024).

⁴⁶ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_ 006540; 006545, 15 Eylül 1935; 006553, 26 Eylül 1935.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) resmi makamları, Türkiye ve Rusya hükümetlerine sorarak ve öncelikle adı geçen ülkelerin onaylarını alarak bu kararı uyguladı. Karara göre Rusya'daki Amerikan tebaasını ilgilendiren resmi işlemler Türk konsolosları tarafından yerine getirilecekti. ABD'ye gönderilecek her türlü resmi ya da özel belgeler, Rusya'daki Türk memurlarınca öncelikle kayıt ve tescil edilecek ve bu suretle resmi bir statü kazanacaktı. ABD ile Rusya arasında resmi bir münasebet kurulmadığı için Rusya'ya gelen Amerikan tebaasının işlemlerinde meydana gelen sorunlar böylelikle halledilecekti. Sovyet Rusya'da açılan Leninakan dahil tüm Türk konsolosları ABD'nin kabul ettiği resmi memur olarak da vazifelendirildi. Böylece Rusya ve ABD arasında uzayıp giden sıkıntıların hızlı bir biçimde çözülerek iki ülke arasında iktisadi ilişkilerin güçleneceği vurgusu basın kanalıyla kamuoyu ile paylaşıldı⁴⁷.

Rusya ve ABD arasında ilişkileri düzenleyen aracı kurum vazifesi yürüten Leninakan Türk Konsolosluğu, bölgede meydana gelen ilginç gelişmeleri Türkiye'ye aktarmaya devam etti. Bu gelişmelerden biri de güneşin kuvvetinden yararlanmak üzere icat edilen bir alet ile ilgilidir. Leninakan Konsolosu Nusret Bey⁴⁸ tarafından Dışişleri'ne çekilen telgrafta; güneşin kuvvetinden yararlanabilmek için Leninakan'da nikelden bir alet yapıldığı, bu aletin İktisat Enstitüsü Tabiiyet Laboratuvar Şefi P. Papovyan tarafından icat edildiği belirtildi. Telgrafa göre aletin yapımı gayet basit ve fiyatı 110 rubledir. İcat sonrasında yapılan incelemede bu aletin lokantalarda, fırınlarda kullanılması uygun bulununca⁴⁹ Nusret Bey görevi gereği harekete geçti. Nusret Bey'in bu bilgiyi vermesindeki amacı Türkiye'de de bu tarz aletlerin kullanılabilmesini göstermektir. Nitekim aletin Hindistan, Türkistan gibi yerlerde kullanılması Türkiye'de kullanılabilmesi ihtimalini kuvvetlendirmiştir.

Diğer taraftan siyasi istihbarat toplamak ve bunu yetkililere ulaştırmak üzere de Leninakan Konsolosu'nun görev yürüttüğü anlaşılmaktadır. Leninakan Konsolosu Selahattin Bey ve Dışişleri Bakanlığı arasında gerçekleşen yazışmalarda, Erzurum Amirliği'nin, Leninakan irtibat memuru İzzet Bey'in görevden alınmasına yönelik isteği değerlendirildi. Buraya atanan Nuri Bey isimindeki memurun vizesinin Ruslar tarafından geciktirilmesi hatta yapılan atamaya müdahale eden Rusların İzzet Bey'in görevinde kalması talebi Selahattin Bey'e göre Türk çıkarlarına asla uygun değildi. Nitekim Selahattin Bey, İzzet Bey'in Ruslarla olan yakınlığını ön planda tutarak bir an evvel bölgeden alınmasını istedi⁵⁰. Bu belgeden anlaşılacağı üzere Ruslar kendilerine yakın ve ilişkilerinin iyi olduğu kişileri hudutta görevli olarak bulundurmamak istemiştir. Böyle bir durum Türk çıkarlarına aykırı değerlendirildiğinden kabul edilmemiştir.

⁴⁷ *Milliyet*, (29 Ocak 1931), 2.

⁴⁸ Leninakan Konsolosluğu'na Dışişleri Bakanlığı tarafından sabık Gümüllüce konsolosu Nusret Bey Ağustos 1931'de tayin edildi; *Vakit*, (23 Ağustos 1931), 9.

⁴⁹ P.Papovyan'ın yorumu şöyledir: "Farklı memleketlerde 2 bin milyar ton maden kömürü vardır. 300 sene ancak yeterlidir. Başka kuvvet alanları bulunmaya çalışılmaktadır. 1.5 yıl sonunda Sovyetlerde elektrik istasyonları 17 milyar kilovat elektrik kuvveti üretecektir. Elektrik istasyonlarının kuvveti 2 milyar beygir kuvvetine erişecektir. Yıllar geçtikçe bu miktar artacaktır. Rüzgâr kuvvetinden de yararlanılmaktadır. Amerika ve Sovyet Rusya'da rüzgârdan yararlanılmaktadır. Güneşin kuvveti en önemlisidir. Bir hektar arazi iki milyar beygir kuvveti alıyor, bu kuvvet boşuna harcanıyor. Bundan dolayı güneş kuvveti iktisat noktasında önemli bir yere sahiptir. Güneşin kuvvetinden yararlanılmasını sağlayan alet ilk olarak Hindistan'da yapılmıştır. Orada güneşli gün sayısı oldukça fazladır. Mısır ve kuzeyde de kullanılmış ardından Türkistan'da da bu kuvvetten yararlanmıştır." TDA, 571/35980-141143-1, 15.07.1932.

⁵⁰ TDA. 571/34941-137970-15, 18.07.1934.

Rusların ayrıca memur ya da asker fark etmeksizin Türk yetkililerine birtakım sorunlar çıkardıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Leninakan civarında bulunan mahalli idareler, Türk temsilci, memur ve askerlerine çeşitli konularda problem yaratmaya başlayınca mukabil muamelelerin Türkiye'deki SSCB temsilcilerine yapılması Dışişleri Bakanlığı tarafından talep edildi⁵¹. Bu noktada önemli bir gelişme Selahattin Bey'den sonra Leninakan Konsolosluğu'na atanan Server Bey'in⁵² istasyonda beklerken yanında getirdiği 4 çanta ve hurçtan ibaret olan eşyasının kimsenin içeri girmesine müsaade edilmeyen bir odaya alınması ile çantasındaki resmi ve hususi evrakların gümrük memurları tarafından gözden geçirilmesi hadisesidir. Yaşanılan bu hadiseden sonra Türk Hükümeti, Sovyet Konsolosunun da Türk gümrük memurları tarafından benzer muameleye tabi tutulmasını istedi⁵³. Bu olayda Türk Hükümeti'nin mütekabiliyet ilkesini ön plana aldığı değerlendirilebilir.

Kars-Leninakan sınırında geçişler esnasında vatandaşların eşyalarına el konulması üzerine de konsolosluk vazife yaptı⁵⁴. Yaşanan sıkıntılardan biri, Leninakan yoluyla Maverayı Kafkas bölgesine sevk ettikleri hayvanlarına ve ticari ürünlerine ilişkin Türk vatandaşlarının yanlarında taşıdıkları menşe-i mahsul şahadetnamelerine Leninakan gümrük idaresince el konulmasıdır. Bu meselede mal sahiplerinin çaresiz kalmamaları için menşe-i mahsul şahadetnamelerinin ticaret odaları tarafından iki nüsha hazırlanmasını⁵⁵ isteyen konsolosluk ancak bu sayede mağduriyetlerin giderileceğini belirtti.

Pasaportlu ya da pasaportsuz kişilerin Türkiye'ye gelişi yine iki taraf arasında yaşanan problemlerden biridir. Türkiye'den firar etmiş veya hudut dışı edilmiş kişilerle ilgili olarak diğer memleketlerden Rusya'ya gitmiş veya uzun zamandır orada ikamet eden ve Sovyetler tarafından sınır dışı edilenler arasından sadece Türkiye tabiiyetinde olanların ülkeye kabul edileceği vurgulandı. Bu olayların dışında bahsedilen kişilerin Türkiye'ye kabulü ile ilgili olarak halihazırda hudut makamları tarafından uygulanan usul dışında günün koşullarına göre hareket edilebileceği ifade edildi⁵⁶. Burada uygulamaların günün şartlarına ve koşullarına göre değişebileceği vurgulanmıştır.

Sonuç

1925-1938 yılları arasında faaliyet yürüten Türkiye'nin Leninakan Konsolosluğu'nu konu alan bu çalışma, araştırma dönemi içerisinde konsolosluk üzerinden toplanan verilerle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği özelinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti- Türkiye ilişkilerinin seyrine dair siyasi, iktisadi, askeri ve diplomasi alanlarında değerlendirmeler yapma imkânı vermektedir. Geniş çerçevede bir analiz yapıldığında dostluk ilişkilerinin seyrine bağlı olarak olayların yapısında farklılaşmalar belirginleşmektedir.

Bu noktada siyasi anlamda ilk göze çarpan husus, dostluk ilişkilerinin ivme kazandığı dönemlerde ticari ilişkilerin gelişmesidir. Nitekim ticaretin aksamadan işlemesi için menşe-i mahsul şahadetnamelerindeki sorunların hızlı çözümü noktasında alınan inisiyatifler öne çıkmaktadır. Yine Sovyet Rusya'nın kalkınma planı kapsamında sanayileşmede yakaladığı ivmeye bağlı olarak 1929 buhranı sonrası planlı sanayileşme anlayışını hayata geçirmek

⁵¹TDA. 571/34387-135310-3, 30.05.1927.

⁵² Server Bey Leninakan Konsolosluğu'na Eylül 1935'te atandı; *Ullus*, (19 Eylül 1935), 5.

⁵³ TDA. 571/35554-139925-14, 14.11.1936.

⁵⁴ TDA. 571/ 35448-139348-1, 23.08.1939; Benzer durumlar için bkz: TDA. 571/35448-139306-3, 22.04.1946; TDA. 571/35448-139309-2, 26.07.1945.

⁵⁵ TDA. 571/35814-141307-60, 09.07.1927.

⁵⁶ TDA. 571/ 34941-137970-4, 25.04.1940.

isteyen Türkiye'ye süreç yönetimini kolaylaştırmak amacıyla heyetler göndermesi dikkat çekmektedir. Ayrıca ticari ilişkilerde mutlak üstünlükler teorisine bağlı olarak Türkiye'nin zirai ve hayvansal ürünler üzerinden; Sovyet Rusya'nın ise sanayi ürünleri üzerinden ihracat gerçekleştirdiği gözlemlenmektedir. İlaveten sanayileşmeye bağlı olarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde artan istihdam artışının hemen yanındaki Türk topraklarında üretilen zirai ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Leninakan Konsolosluğu'na bağlı olarak yapılan arşiv incelemelerinde her ne kadar dostluk ilişkilerinin seviyesine bağlı olarak dönemsel ticari iyileşmeler görülse de sınır hattında milliyet taassubuna bağlı politikaların bazı yerel yöneticilerce kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Leninakan Konsolosluğu yazışmaları göstermektedir ki Yezidiler'in Kürtlüğü vurgulanarak inançtan ziyade ırk üzerinden benlik gelişiminin sağlanması için taktiksel eylemlere girişilmiştir. Bu taktiksel eylemler çerçevesinde dillerinin ön plana çıkartıldığı ve dil bileşeninden hareketle kongreler tertip edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca Ermenistan'da Rus ve İranlılardan oluşan bir teşkilat üzerinden Kürtlerin silahlandırıldıkları belirtilmektedir. Anlaşılmaktadır ki sınır hatlarındaki demografik farklılıklar bölgesel güç hakimiyetinde kullanılmaya hazır aparat olarak tutulmak istenilmektedir.

Çalışmada Leninakan Konsolosluğu ile alakalı dikkat çeken diplomatik bir husus ise konsolosluğun bir dönem Rusya'da bulunan Amerikan vatandaşlarının işlerini görme sorumluluğu üstlenmiş olmasıdır. ABD'nin henüz konsolosluk açmadığı Sovyet Rusya'da vatandaşlarının işlemlerini yürütmesinde Türkiye tercihi güvenin bir göstergesidir. Ayrıca sınırda meydana gelen birtakım gelişmeler de yine Leninakan Konsolosluğu vasıtası ile yapılan yazışmalarla çözülmüştür. Çalışmadan anlaşılıyor ki Leninakan Konsolosluğu ticari ve sınai alanda ülke çıkarlarını korumasının yanı sıra vatandaşların haklarını korumakla da görev üstlenmiş ve sınırda meydana gelen olayları bu kapsamda çözmeye çalışmıştır.

Kaynakça

1.Arşiv Kaynakları

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

TDA. 571/35546-139985-1.

TDA. 571/34837-137610-7.

TDA. 571/ 34846-137077-44.

TDA. 571/ 34834-137506-23.

TDA. 571/ 34834-137506-11.

TDA. 571/ 34834-137506-13.

TDA. 571/ 34834-137506-17.

TDA. 571/ 34834-137506-16.

TDA. 571/ 35980-141970-24.

TDA. 571/ 35801-141227-22.

TDA. 571/ 34802-137240-9.

TDA. 571/ 35980-141970-4.
TDA. 571/ 35980-141970-6.
TDA. 524/219072-212439-17.
TDA. 571/36168-142262-34.
TDA. 571/ 35980- 141143-1.
TDA. 571/34941-137970-15.
TDA. 571/34387-135310-3.
TDA. 571/35554-139925-14.
TDA. 571/35448-139306-3.
TDA. 571/35448-139309-2.
TDA. 571/35814-141307-60.

B. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (İBB Atatürk Kitaplığı)

İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006562.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006530.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006536.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006528.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006540.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006545.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006553.

2. Süreli Yayınlar

Milliyet, (29 Ocak 1931) 2.
Vakit, (23 Ağustos 1931) 9.
Cumhuriyet, (27 Ocak 1933) 5.
Ulus, (19 Eylül 1935) 5.
Ulus, (2 Şubat 1938) 2.
Cumhuriyet, (17 Nisan 1938) 3.

3. Araştırma Eserler

Ak, Sercan. "Uluslararası Ticaret, Türkiye-Rusya İlişkileri ve Taşımacılık". Yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Akpınar, Deniz. "Azerbâycân'ın Sosyo İktisadi Yapısı (1828-1928)". *Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası*, Editör Abdulkadir Gül, Kemal Taşçı, İbrahim Kurcebe Akkuş 708-731. Erzincan: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı-Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2022.

Arbaç, İmren. "Türkiye'de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği'nden Alınan Kredi ve Teknik

- Yardımların Katkıları". *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 64 (2024): 61-62. <https://doi.org/10.53568/yyusbed.1427874>
- Arşivo Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu da Ermeni Mezalimi 1906-1918*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Atay, Falih Rıfki. *Yeni Rusya*. Ankara: Hâkimiyet-i Milliye, 1931.
- Avcı, Cemal. "Türk Ermeni İlişkileri". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, no.16 (2008): 65-76.
- Boy, Arzu. *İki Savaş Arası Basında Türk-Rus İlişkileri*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2020.
- Boy, Arzu. "1877'den 1918'e Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İşbirliği". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 18, (2018): 109-132.
- Cankorel, Ali Bilge. "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları." *Ermeni Araştırmaları*, no. 60 (2018): 25-72.
- Dayı, Esin. *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları,1997. <https://izto.org.tr/tr/tg/mense-sahadetnamesi> (İGT: 20.07. 2024).
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: TTK, 2011.
- Kurat, Akdes Nimet. "Brest - Litovsk Müzakereleri Ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)". *Bellekten* 31, no. (1967): 375-413.
- Mirzoyan, Sonya- Badem, Candan. *The Construction Of The Tiflis-Aleksandropol-Kars Railway (1895-1899)*. The Institute For Historical Justice And Reconciliation: 2013.
- Nansen, Fridtjof. *Armenia And The Near East*. Londra: 1927.
- Ortak, Şaban. "Türkiye İle Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922'deki İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye ve Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi". *IJOSES* 3, no. 6 (2016): 3-16. <https://doi.org/10.20860/ijoses.279873>.
- Özder, Ferruh. "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkiler". *Atatürk Yolu Dergisi* 15, no. 60 (2017): 144-170. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000464.
- Özmenli, Mehmet. "İlhanlı Dönemi'nde Şüregel". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* no. 72 (2021): 207-224. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4499>.
- Porshneva Olga Sergeevna. *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*. Ekaterinburg: Ural Basımevi, 2010.
- Selvi, Haluk. "Milli Mücadele Yıllarında Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Faaliyetleri". *10. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler Cilt II*. Editör Erdem Ünlen, 957-995. Ankara: ATAM Yayınları, 2024.
- Sosyal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. Ankara: TTK, 2000.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih*. İstanbul: Der yayınları, 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi C.VIII*. Ankara: TTK, 1995.

Yavuz, Nurcan. "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri Ve Önemi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17, no. 28 (1995): 207-32. doi:10.1501/Tarar_0000000082.

Yeğin, Süleyman İzzet. *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni*. Haz. Dr.Öğr.Alb. Ahmet Tevfik, Uzm. Mehmet Korkmaz. Ankara: Ankara Genel Kurmay Basımevi, 2009.

Ekler

Ek 1: Türkiye'nin Leninkan Konsolosluk Binası

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006562.

Ek 2: 1927 yılının Haziran ayı ithalat ve ihracat cetveli + işareti ile gösterilenler Batum tarikiyle yine Türkiye'ye İthal edilenler

Leninakan Yolu İle Türkiye'ye gönderilenler		Müddet	Kars Yolu İle Sovyet Arazisine gönderilenler	
Cins	Miktar (kilo)		Cinsi	Miktarı (kilo)
Çimento	42.588	1 Haziran'dan 20 Haziran'a Kadardır	Ot	30.000
İnce Mazot	24.220		Buğday+	81.561
Kalın Mazot	126.800		Arpa+	387.130
Muhtelif	27.882		Buğday+	87.650
Benzin	31.300		Arpa+	207.000
Sabun	11.280		Buğday+	24.000
Boş Çuval	9.379		Arpa	30.000
Keten Torba	819		Arpa +	179.520
Furgon	800		Muhtelif	1.911
Furgon Mazotu	983		Arpa+	23.500
Süt Makinesi	635		Toplam	1.052.272
Bilye Makinesi	39			
Çivi	2.070			
Motosiklet	328			
Lastik	170			
Toplam	279.293			

TDA. 571/ 35801-141227-22, 18.07.1927.

Ek 3: Ocak-Şubat-Mart 1929 İthalat ve İhracat Cetveli

Kars-Leninakan Yolu ile Türkiye'nin Yaptığı İthalat						
Numara	Eşyanın cinsi	Tonajı	Miktarı		Toplam	
			R	K ⁵⁷	R	K
1	Petrol	412.500	50.877	75		
2	Benzin	32.500	6500			
3	Mazot	487.125	17828	78		
4	Motor yağı	26.701	1335	05		
5	Makine yağı	2.411	564	40		
6	Tekerlek yağı	2.123	848	30	77954	28
7	Sabun	64.676	27.940	03		
8	Tuvalet Sabunu	1.312	1247	83		
9	Saç, fer, a'toit	24.801	7440	30		
10	Pencere camı	12.450	2933	54		
11	Lastik -kaloş	186	695	64		
12	Lastik teker, auto için	183	1430	-		
13	Lastik kayış	221	954	-	42641	34
14	Keçe-Kalçin-Çizme	521	2436	-		

⁵⁷ R(Ruble), K(Kopeyka): Rus Para birimleri. Ruble Rusya'da resmi borsada aşağı yukarı bir Türk lirası olarak geçer ve Rusya'da amele, hammadde, inşa gibi her türlü kalem bu hesap üzerinden ödenir; Atay, *Yeni Rusya*, 142.

15	Yamçı-“burka”	094	335	-		
16	Manifatura	42.113	128.883	65		
17	Demir Tel	8.025	3210	-		
18	Demir çember için	12.711	2484	09		
19	Demir kürek için	1.238	548	23		
20	Kova-vedro	3.520	2400	-	140296	97
21	Karyola	226	880	-		
22	Terazi-Baskül	2.514	3272	14		
23	İbrik	597	354	-		
24	Yağ tavası	348	110	47		
25	Semaver	385	790	-		
26	Değirmen taşı	5.540	2700	-		
27	Furgon, araba	3.000	2450	-		
28	Kınnap	741	849	20	11.405	81
Toplam		1148.762	272298	40	272.298	40
29	Muhtelif demirler	13.704	3703	-		
30	Eşya	226	1115	93		
31	Başlık Şal İpek	030	943	58		
32	Eğer takımı	050	240	-		
33	Soba	348	167	19		
34	Zincir	624	142	29		
35	Saç ve boya yağı	385	312	45	6.624	44
36	Domuz tüyü	007	49	17		
37	Muhtelif boyalar	1.995	1753	-		
38	Boya fırçası	033	110	47		
39	Dökme tava	348	59	45		
40	Tebeşir tozu	250	25	37		
41	Oda takımı	1.622	1885	28	3.882	79
Toplam		1.168.384	282805	58	282.805	58

Ek 4: Ocak-Şubat-Mart 1929 İthalat ve İhracat Cetveli

Numara	Eşyanın cinsi	Tonajı	Miktarı		Toplam	
			R	K	Ruble	K
1	Ot	1.986.597	72.769	05		
2	Saman	115.000	2.645	-		
3	Pamuk	36.839	24.741	-		
4	Balık(taze)	17.074	3.127	27		
5	Yağ (mutfak için)	42.413	82.858	04		
6	Beyaz peynir	45.546	28.147	43	21428779	
7	Tulum peynir	38.136	6.984	99		
8	Gravyer peynir	15.397	16.920	69		
9	Bal	359	359	-		
10	Deri(taze)	5.755	5.179	50		
11	Sahteyan (cılalanmış deri)	602	469	56		
12	Arpa	4.100	250	30		
13	Yün	4.526	4.526	-	34.690,04	
14	Boynuz	9.600	7.680	-		

15	Kesilmiş taze et	9.395	4.821	70	
16	Domuz	1.500	348	-	
17	Hayvanat-ı bakariyye (sığırcinsi)	105.295	28.924	54	
18	Koyun	41.333	13.875	49	
19	Yumurta	104	37	44	55.687,17
Toplam		2479.571	304665	-	

TDA. 571/ 34802-137240-9.

Ek 5: 1929 Kasım Ayı ithalat ve ihracat cetveli

Leninakan Yolu İle Türkiye'nin Yaptığı İthalat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			R	K
1	Şeker	556.570	100.041	28
2	Saç	37.530	10.712	80
3	Mazot	251.005	9.186	77
4	Lastik- kaloş	1.083	2.688	40
5	Demir Tel	6.536	2.640	-
6	Yuvarlak Demir	16.300	2.437	61
7	Kova	723	702	66
8	Lastik Çizme	85	642	50
9	Muhtelif Boyalar	495	627	87
10	Ziraat Makinesi	952	332	70
11	Yamçı (Yağmurluk)	26	90	-
12	Dikiş Makinesi	27	80	-
13	Tekerlek Yağı	204	79	80
Toplam		871.536	130.262,39	
Kars Yolu İle Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			R	K
1	Ot	1.259.038	47.213	93
2	Yağ	2.698	5.396	-
3	Beyaz Peynir	8.228	5.142	50
4	Yumurta	4.800	3.168	-
5	Taze Balık	9.600	1.800	-
Toplam		1.284.364	62.720,43	
Transit				
6	Buğday	437.400		
7	Bulgur	6.180		
8	Deri	4.869		
9	Havyar	720		
Toplam		449.169		

TDA. 571/ 35980-141970-4, 01.12.1929.

Ek 6: 1929 Aralık Ayı İthalat ve İhracat Cetveli

Türkiye'nin Leninakan Yolu ile Yaptığı İthalat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			R	K
1	Manifatura	61.335	141.100	71
2	Şeker	421.346	78.488	40
3	Petrol	228.148	29.074	63
4	Lastik- kalos	4.441	11.721	72
5	Sac	32.330	9.600	-
6	Benzin	48.650	9.573	75
7	Mazot	246.831	9.034	02
8	Demir tel	11.552	4.678	56
9	Yamçı (yağmurluk)	156	1.233	30
10	Keçe çizme	56	412	10
11	Araba	614	268	-
12	Yangın aleti	113	163	40
13	Teker demiri	1.134	215	46
14	Eyer	30	78	50
15	Tebeşir tozu	4.900	24	50
Toplam		1.061.636		295.667,05
İstanbul'dan Kars'a Transit				
16	Pirinç	34.600		-
Kars Yolu İle Sovyet Rusya'ya İhracat				
1	Ot	2.005.000	75.167	50
2	Erimiş Yağ	16.585	33.170	-
3	Yün	14.066	9.434	22
4	Beyaz Peynir	29.422	18.388	75
5	Ham Deri	24.310	21.879	-
Toplam		2.089.383	158.048	47
Transit				
6	Buğday			313.500
7	Ot			31.249
8	Peynir			4.845

TDA. 571/ 35980-141970-6, 02.01.1930.

Ek 7: 1930 Temmuz Ayı İthalat ve İhracat Cetveli

Leninakan Yolu ile Türkiye'ye Yapılan ihracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			Lira	Kuruş
1	Petrol	181.500	29.947	50
2	Manifatura	8.484	23.113	49
3	Benzin	80.750	20.778	75
4	Mazot	442.585	16.239	96
5	Şeker	90.019	14.692	09
6	Kadeh, Çini, Tabak	3.778	5.686	85
7	Demir Sac	7.116	2.643	33
8	Çimento	24.913	2.333	33

9	Sinema Makinesi ve kısım.	338	2.000	-
10	Kotan	3.744	1.976	43
11	"Toile d'emballage"	421	894	80
12	Teker Yağı	1.638	690	-
13	Karyola	205	280	-
14	Sandalye	150	255	60
15	Nikel çaynik	164	246	54
16	Semaver	57	214	44
17	Pencere camı	560	212	15
18	Kürek	860	155	55
19	"Olif"	32	29	76
Toplam		847.314	122.390,57	

1930 Temmuz ayında Kars Yolu İle Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			Lira	K
1	Erimiş Yağ	3.301	4.621	40
2	Yumurta	6.556	4.326	96
3	Beyaz Peynir	1.903	1.146	80
4	Ham deri	7.988	2.995	50
5	Yün	48.699	66.961	13
Toplam		68.447	80.051,79	
Transit				
1	Kaşar Peyniri	8.813		
2	Yağ	837		
Toplam		9.650		

TDA. 524/219072-212439-17, 05.08.1930.

Ek 8: 1930 Ekim Ayı İthalat ve İhracat Cetveli

1930 Ekim ayında Leninakan Yolu ile Türkiye'ye yapılan İhracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			Lira	Kuruş
1	Manifatura	22.501	61.556	50
2	Şeker	143.061	22.202	63
3	Mazot	310.197	8.530	47
4	Benzin	80.750	18.193	75
5	Petrol	49.500	6.515	24
6	Kotan	11.965	5.277	55
7	Makine Yağı	14.426	2.453	63
8	Çimento	24.750	2.250	-
9	Lastik- kalos	596	2.147	22
10	Teker Yağı	3.303	1.533	34
11	Motor Yağı	23.021	1.109	62
12	Tire	326	984	93
13	Semaver, tepsi, tas	245	920	22
14	Demir	810	392	22

15	Çini tabak, kadeh	155	221	67
16	Sandalye	102	189	33
17	Dikiş makinesi ve parça	73	133	34
	Toplam	685.781		134.611,66
Kars Yolu ile Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat				
1	Yün	16.756	23.039	50
2	Erimiş Yağ	14.390	20.146	*
3	Beyaz Peynir	19.567	11.740	20
4	Kaşar Peynir	2.689	3.038	57
	Toplam	53.402		57964, 27
Transit				
1	Kaşar peyniri	19. 100		

TDA. 571/36168-142262-34, 02.10.1930.

Summary

Russia and the Ottoman Empire, which fought as part of two important alliances in combat camps during the First World War, the first "all-out war" in history, tried to strengthen their friendship by putting aside their hostilities after the war. As a matter of fact, in the imperialist struggle, some agreements were signed regarding the friendship initiated and developed by the leaders of the two peoples, Vladimir Lenin and Mustafa Kemal, in line with the interests of both the Russian people and the Turkish people. The friendship that started between the two countries brought about the Moscow Treaty signed between Türkiye and Soviet Russia. The Soviet Governments of Azerbaijan, Armenia and Georgia accepted the Treaty of Moscow and the border agreed therein with the Treaty of Kars, drawing Türkiye's current eastern border. According to the agreement in question, a consular agreement could be signed between the signatory parties. Later, when the Consulate Convention was approved by the Turkish Grand National Assembly in 1925, Turkish Consulates were opened in Moscow, Leninakan, Odessa, Tbilisi, Baku and Yerevan. The opened Turkish consulates maintained political, social and economic relations in the region where they were located. Türkiye's Yerevan and Leninakan Consulates were located in Armenia, the local government of the USSR. In the study, political events that took place specifically at the Turkish Consulate in Leninakan, imports and exports via the Leninakan-Kars route, and other developments at the border were limited to the period 1925-1938. As a matter of fact, in accordance with the decision taken by Soviet Russia, the Turkish Consulate in Leninakan was closed in 1938. Consuls, whose duties are determined by treaties and regulations, prioritize the interests of their countries and, of course, pay attention to the protection of their citizens' rights while solving their problems. It is noticed that, within the framework of the political activities carried out by the Turkish Consulate in Leninakan, the consuls who remain on duty naturally also convey intelligence information to the relevant authorities. In this context, it has been reported that terrorist groups were especially active in the region and that some individuals who were caught up in nationalism have damaged the Moscow-Ankara friendly relationship. It is understood that the consuls, who carefully followed the propaganda that the Republic of Türkiye, established under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, was politically and economically rotten, and the events carried out under the guise of religion that could harm Türkiye, sent the reports they prepared in this context to the central government. It can be stated that the Leninakan Consul continues his duty by informing Ankara of all kinds of initiatives and propaganda against Türkiye. On the other hand, import-export via the Leninakan-Kars route maintained its importance for both countries. The young Republic, which signed the Lausanne Peace Treaty and declared the Republic, gave importance to its economic development in order to restructure and stand on its feet. In order for the Republic of Türkiye to exist without being dependent on foreign sources, it was important for the country to achieve its military achievements economically as well. Türkiye developed its economic relationship with its neighbour, Soviet Russia, with whom it first established a friendly relationship, through the Leninakan-Kars road. On the one hand, Türkiye, which plans to increase production in agriculture and has not yet industrialized; On the other hand, the economic relations that started between Soviet Russia, which managed to move from an agricultural country to an industrial country thanks to the planned economy implemented by the state, enabled Türkiye to purchase industrial products from the Soviets and the Soviets to eliminate the raw material deficit. The stated situation is reflected in the import and export tables included in the study. It is noticed that in addition to conducting political and economic relations, the Leninakan Turkish Consulate also undertakes the responsibility of handling the affairs of American citizens in Soviet Russia. The choice of Türkiye to carry out the transactions of its citizens in Soviet Russia, where America has not yet opened a consulate, is an indicator of trust. In addition, some developments at the border were resolved through correspondence made through the Leninakan Consulate. It is understood from the study that the Leninakan Consul, in addition to protecting his country's commercial and industrial interests, also took on the task of protecting the rights of his citizens and tried to solve the events that occurred at the border in this context.